

DİLÇİLİK

Aytən Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, ballada, şifahi xalq ədəbiyyatı, kral Artur, Beovulf, “Kitabi-Dədə-Qorquq”

Keywords: folklore, ballad, people’s oral literature, king Arthur, Beowulf, the “Book of Dede Korkud”

Ключевые слова: фольклор, баллада, устное народное творчество, король Артур, Беовульф, «Книга Дедэ Горгуд»

Hər bir xalqın milli ədəbiyyatının əsasını, zəminini təşkil edən milli folklor həmin xalqın dili və tarixi qədr qədimdir. “Folklor” terminini ilk dəfə 1846-cı ildə ingilis tarixçisi Uilyam Con Tomson özünün “The Folklore” adlı məqaləsində “qədim inanclardan, adət və ənənələrdən bəhs edən, lakin yazıya alınmamış olan, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçən rəvayət, xalq biliyi, xalq hikməti” mənasında işlətməmişdir (Tomson bu məqaləni A.Merton ləqəbi altında çap etdirmişdir) [9]. Bu termin xalqın adı təbəqəsi tərəfindən qəbul edilərək adət-ənənələrin, inam və inancların öyrənilməsi mənasında işlənmişdir.

İngilis Folklor Cəmiyyəti “folklor” terminini 1879-cu ildə rəsmi şəkildə qəbul etmişdir. “Folklor” termini ingilis dilindən “popular wisdom”, “people’s knowledge”, yəni “xalq müdrikliliyi”, “xalq yaddaşı” kimi tərcümə olunur. Folklor termininin əhatə etdiyi sahə gah genişlənir, gah da daralır. Əvvəl bu termin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin bütün sahələrini əhatə edirdi, sonradan isə – yalnız xalq ədəbiyyatını, şifahi xalq yaradıcılığını əhatə etməyə başladı. Məsələn, Avropa və Amerikada nağıl və dastanlar, tapmaca və atalar sözləri, nəğmələr, laylalar, inam və inanclar və s. folklor termininin əhatə etdiyi sahəyə aid edilir.

İngilis folklorunun kökləri ingilis millətini formalaşdıran xalqların folklor və mifologiyasına, Roma dövrünə qədər İngiltərədə yaşayan kelt qəbilələrinin mifologiyasına və adanın anqlo-saks və yut xalqları tərəfindən məskunlaşması zamanı orada yaşayan qəbilələrin german mifologiyasına qədər gedib çıxır. Daha sonralar, kelt xalqlarının (xüsusilə valiyalıların) inanc və əfəsanələri ingilis folklorunun formalaşmasına böyük təsir etmişdir. İngiltərənin normandlar tərəfindən

işğalından sonra skandinaviya və fransız folklorunun da müəyyən təsiri olmuşdur. Məsələn, keltlər üçün anqlosaksonlara qarşı mübarizə rəmzi olan kral Artur haqqında, onun Dairəvi masasının cəngavərləri və müdrik Merlin haqqında əfsanələr valiya folklorundan ingilis folkloruna keçərək Arturian salnaməsinin əsasını yaratmışdır. Eləcə də, Tristan və İzolda süjeti, Beovulf haqqında anqlosakson əfsanəsi də german köklərinə mənsubdur.

Qədim ingilis nağıllarında və nəğmələrində bütpərəst inancların izlərinə rast gəlmək olur, lakin xristianlaşmanın təsiri altında artıq orta əsrlərdə bütpərəstlik dövrünün qədim nəğmələrinin böyük bir hissəsi unudulur və anqlosaksların poeziyasının və nəğmələrinin bir çox janrları ancaq cüzi şəkildə yaddaşlarda qalır.

İngilis folklorunda rast gəlinən folklor vahidlərinin bölgüsünü onların səciyəvi xüsusiyyətlərinə görə aparmaq olar. Folklor vahidləri dedikdə, balladalar (dastanlar), nağıllar, şeirlər, nəğmələr, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli xalq məsəlləri və s. nəzərdə tutulur.

Böyük Britaniyada balladalar təxminən XIII-XIV əsrlərdə yaranmışdır. XVI-XVII əsrlərdə balladalar xalq arasında vərəqələrdə, qotik şriftlə çap olunmuş taxta parçalarında yayılırdı, lakin hətta şifahi xalq nəğmələrində belə onlar yaddaşlarda daha da möhkəmlənirdi. Tədqiqatçılar daha sonrakı dövrlər üçün balladaları qruplara ayırırdılar: xalq balladaları (people`s ballads), dildən dilə keçmiş küçə balladaları (street ballads), xalq balladalarını təqlid edən üslubda yazılmış populyar balladalar (popular ballads) və s. Əlbəttə, balladaların bu cür təsnifatı şərtidir və bəzən onları fərqləndirmək çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, balladalar şənliklərdə nəğmə və rəqslərlə müşayiət olunan xalq ədəbiyyatı nümunələridir.

Balladaların dəqiq yaranma tarixi tədqiqatçılar arasında uzun illər mübahisəyə səbəb olub və hələ də tam şəkildə aydınlaşdırılmayıb. Tədqiqatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, XIV yüzillikdə Şotlandiyada olduğu kimi, İngiltərədə də artıq balladalar dildən-dilə gəzirdi. Məsələn, Barbor öz “Bryuse” əsərində şotlandlarla ingilislərin bir döyüşü barədə qızların dilində nəğməyə çevrilmiş rəvayətdən bəhs edir. Bundan başqa, Robin Qud haqqında balladalar İngiltərədə artıq XIV əsrdə məşhur idi. XV əsrdə xalq yaradıcılığının bu növü öz çiçəklənmə dövrünə gəlib çatmışdı.

Balladaların yaranma sujetləri müxtəlifdir: bəziləri xristian əfsanələrinə əsaslanır, digərləri orta əsr yazı nümunələrinə, bəziləri isə dildən-dilə şifahi şəkildə ötürülən və dəyişdirilən variasiyalara əsaslanır. Ən maraqlı balladalar hər hansı bir tarixi hadisəni təsvir edən, dildən-dilə şifahi şəkildə keçən və müxtəlif variantlarda mövcud olan balladalardır. Bu cür balladalar tarixi faktları, şəxsiyyət və qəhrəmanları nəqli şəkildə və ya ənənəvi nəğmə formulları əsasında ümumiləşdirir.

Bütün balladalar üçün, xüsusilə də daha erkən yarananlar üçün şifahi poeziyaya xas olan fraqmentar nəqlilik xüsusiyyəti səvciiyəvidir. Bu cür balladalarda adətən giriş, əsas qəhrəmanlarla tanışlıq, hadisələrin başvermə məkanı təsvir olunmur. Hadisələr qırıq-qırıq, əlaqəsiz şəkildə və dialoqlarla verilir. Bu, nəqlə xüsusi bir dramatiklik verir və eyni zamanda rəvayətin dinləyici tərəfindən lirik cəhətdən

qavranılmasına və şərh edilməsinə geniş və qeyri-müəyyən imkanlar yaradır. Məsələn, “Arthur Made King” balladasından:

*When Uther passed away, the realm
Fell in great jeopardy,
For many wended to be king,
Through might and bravery.
Then Merlin to the Archbishop
Of Canterbury went,
And they together council took
This evil to prevent [11].*

Balladaların əksəriyyəti, xüsusilə də “tarixi” balladalar epik xarakter daşıyır. Onlar ingilislərlə şotlandlar arasında müharibələri, şəxsi və milli azadlıq uğrunda igidlik, şücaət və qəhrəmanlıqları təsvir edir. Bəzi balladaların yaranma tarixi demək olar ki, dəqiqliklə məlumdur, belə ki, onlar çox vaxt baş vermiş tarixi hadisələrdən bir müddət sonra yaranır.

Qədim İngiltərənin əfsanələrinin əsas mənbələrindən biri Arturiana və Robin Qud haqqında olan rəvayətlərdir. Bu əsərlərin təsiri nəinki İngiltərənin, eləcə də bir çox digər ölkələrin mədəniyyətinə o qədər böyükdür ki, onların əsas qəhrəmanları demək olar ki, hər kəsə məlumdur. Məsələn, Arturiananın personajlarından əfsanəvi kralları misal çəkmək olar: Troyalı (Britaniyalı) Brut, kral Artur, Merlin, Cinevra, Lancelot, Tristan və İzolda, Parsifal, Lamorak, Bors, Key (cəngavər), Qaveyn, Ser Balin, Aqraveyn, Morqana və s.

İngilis folklorunun yaranma məqamlarına və bəzi xüsusiyyətlərinə toxunduqdan sonra Azərbaycan folkloruna da nəzər salmaq maraqlı olardı. Azərbaycan folklorşünaslarından Vaqif Vəliyev folklorun tərifini belə vermişdir: “Geniş xalq kütləsi tərəfindən yaradılan və yaşadılan şifahi söz sənətinə folklor deyilir [6]. Hər bir xalqın tarixinin folklor qatlarında kök salmış incəsənət və mədəniyyət insanların öz hislərini, emosiyalarını sözlə, rəqslə, nəğmələrlə, nağıl və şeirlərlə ifadə etmələri ilə başlayır.

Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərini, yaşadığı cəmiyyətə münasibətini söz sənətinin başlanğıcı olan şifahi ədəbiyyatda – folklorada əks etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir müddət folkloru “el ədəbiyyatı”, “ağız ədəbiyyatı”, “xəlqiyyət” deyilmişdir [6].

Azərbaycan folklorunda folklor vahidləri dedikdə əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının epik növü, yəni nağıllar, dastanlar (qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanları); folklorun lirik növü, yəni nəğmələr, holovrlar, bayatılar, laylalar, sayacı sözlər, vəsfi hallar və s. nəzərdə tutulur.

Bir çox xalqların ədəbiyyatşünaslığında uzun illər “şifahi söz sənəti”, “şifahi xalq ədəbiyyatı” ilə bərabər işlənən folklor termini indi beynəlxalq termin kimi qəbul edilmişdir və indi “şifahi xalq ədəbiyyatı” və “folklor” termini paralel işlədilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı hər bir xalqın milli ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi, onun başlanğıcıdır. Folklorşünaslıq isə geniş mənada ədəbiyyatşünaslığın bir hissəsi, xalqın şifahi yaradıcılığını, onun ədəbi növ və janrlarının xüsusiyyətlərini öyrənən elmdir.

Folklor mənsub olduğu xalqın canlı danışiq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirir. Hər bir xalqın ədəbi dilinin yeni sözlərlə zənginləşməsinin əsas mənbəyi canlı danışiq dilidir.

Folklor xalqın milli ədəbiyyatının əsasını təşkil etsə də, onun özünəxas səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bir çox tədqiqatçılar yazılı ədəbiyyatla folklorun fərqi müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər. Bəzilərinin fikrincə, yazılı ədəbiyyat müəllifli, folklor isə müəllifi bilinməyən ədəbiyyatdır. Lakin hər bir müəllifi olmayan ədəbiyyat yəqin ki, vaxtilə müəyyən bir şəxs tərəfindən yaradılmışdır. Sadəcə yarandığı zaman yazıya alınmadığından, müəllifin adı illər ərzində itmiş və əsər ağızdan-ağıza, nəsilən-nəslə keçərək xalqın hafizəsində yaşamışdır.

Müəllifin adı saxlanılmış folklor əsərləri də mövcuddur və müəllif adının olması onların şifahlilik xüsusiyyətini əlindən almır. Belə ki, müəllif adı bir növ şərti səciyyə daşıyır. Məsələn, XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq tək iri həcmli şeirlərdə deyil, həm də bir bəndlik bayatılarda belə müəllif adına rast gələ bilərik. Bu şəkildə, xalq ədəbiyyatına xas olan bu xüsusiyyət tədricən yazılı ədəbiyyata keçir. Azərbaycan folklorunda bayatı yazan şairlər öz adlarını əsasən bayatının birinci misrasında verirlər:

*Xətai, işin düşər,
Gəlib gedişin düşər.
Dişləmə çiy loğməni,
Yerinə dişin düşər [6].*

Qədim və orta əsrlərin məhsulu olan hər hansı bir folklor əsəri yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlaya bilmir. Belə ki, bu cür əsərlər nəsilən-nəslə keçərkən mövcud dövrün ifadə tərzini qəbul edir və əsərin məzmunu da müəyyən qədər dəyişir.

Folklorla yazılı ədəbiyyatı fərqləndirən digər tədqiqatçılar folklorun variantlı, yazılı ədəbiyyatın isə variantsız, dəyişməz olduğunu qeyd edirlər. Folklorunda, yəni şifahi ədəbiyyatda variantların olması mühüm cəhətdir, lakin əsas amil deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi yazılı ədəbiyyat nümunələri də variantsız deyildir. Məsələn, yazılı ədəbiyyatın ilk dövrlərində, müəyyən bir əsərin üzünü köçürən yazarlar öz istəklərinə uyğun olaraq həmin əsərdə dəyişikliklər edə bilirdilər. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin üzü ayrı-ayrı yüzilliklərdə müəyyən fərqlərlə köçürülmüşdür. Hətta müasir ədəbiyyatımızda da variantlılıq vardır. Məsələn, S.Vurğunun “Vaqif” əsəri, S.Rəhimovun “Şamo” romanı və s. Lakin yazılı ədəbiyyatın variantları ilə folklor əsərlərin variantlarını müqayisə etmək olmaz.

Çox variantlılıq şifahi xalq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hər hansı bir folklor əsərinin, məsələn nağıl, dastan və ya nəğmənin variantları bəzən o qədər fərqli olur ki, həmin variant müstəqil əsər kimi tədqiq olunur.

Yazılı ədəbiyyat nümunələri və folklor əsərləri arasında olan əsas fərqlərdən biri də odur ki, yazılı ədəbiyyat nümunəsi müəyyən bir şəxs tərəfindən yaradılır və dövrdən-dövrə, nəsildən-nəslə yazılı sənəd kimi keçərək öz müəllifinin adını daşıyır. Folklor nümunəsi isə nə vaxtsa konkret bir şəxs tərəfindən yaransa da, müəyyən dövrdən sonra öz müəllifini itirir və insanların yaddaşında yaşayaraq ağızdan-ağıza düşür, cilalanır, yenilənir, müəyyən dəyişikliklərə uğrayır və nəticədə gözəl sənət nümunəsinə çevrilir. Folklor nümunəsinin yarandığı tarix yalnız əsrlərlə və dövrlərlə müəyyən edilir, yazılı ədəbiyyat isə (bəzən dəqiq ili bilinməsə də) yazıçının yaradıcılıq dövrü ilə müəyyənləşdirilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı üslub, dil, ifadə vasitələri və s. cəhətdən də yazılı ədəbiyyatdan fərqlənir. Folklor əsərləri forma, üslub və janr müxtəlifliyi ilə yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqlənsələr də, yazılı ədəbiyyatın bəhrələndiyi ilk əsas mənbə və qaynaqlardan biri və ən zəngini mənsub olduğu xalqın folkloru, yəni şifahi söz yaradıcılığıdır.

Azərbaycan folkloru bir sıra türkdilli xalqlara məhəbbət, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq süjetləri vermiş, eləcə də digər xalqların folklorundan faydalanmışdır. Qədim dövrlərdə yaranan yüzlərlə nağıl və dastanlarımızın, lirik poeziya nümunələrimizin az bir qismi dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır.

İngilis və Azərbaycan xalqlarının qohumluğu yoxdur, lakin onların yaratdığı bəzi şifahi söz sənətinin süjetlərində bənzərlik vardır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “Beovulf” dastanı ilə müqayisə etdikdə oxşar sujet xətlərinə rast gəlirik. Ş.Xəlillinin fikrincə, bu iki dastan arasında oxşar motivlərin müəyyənləşdirilməsi, onların elmi şərhinin verilməsi önəmli bir məsələdir [4]. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı İslam dinindən öncə yarandığı və İslamın yayılmasından sonra yazıya alındığı üçün, dastanda həm bütpərəstlik, həm də İslam ünsürlərinə rast gəlinir. “Dədə-Qorqud” dastanını tədqiq edən ingilis alimi R.Mirabil qeyd edir ki: ““Kitabi-Dədə Qorqud”... formaca İslam, qəlbən şamançı olan bir dastandır” [10, s.140]. “Beovulf” dastanında isə bütpərəstlik və xristian motivləri diqqəti cəlb edir. Hər iki dastanda qəhrəmanlıq süjeti qabardılaraq başlıca keyfiyyət kimi göstərilir. Hər iki dastanda şənlik və yas mərasimləri qabardılır, poetikasında alliterasiyadan, oxşar bədii ifadə vasitələrindən istifadə olunur. P.Mirabil həm ingilis, həm də Azərbaycan xalqının həyatında hər b sənətinin, hər b musiqisinin, döyüş vaxtı çalınan təbillərin və eləcə də qılıncın ilahi qüvvəsini açıqlayaraq onların bu dastanlarda əks olunmasını şərh etmişdir [10].

Daha sonra, XIX əsrin əvvəllərində (təxminən 1815-ci ildə) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını tədqiq etmiş və dastanın əlyazmasını Türkiyədən apararaq Almanyanın Drezden şəhərinin kitabxanasına hədiyyə etmiş alman alimi Fridrix fon Dits “Dədə-Qorqud” dastanını Homerin “Odisseyə” və “İlliada” əsərləri ilə müqayisə etmiş və qəhrəmanlar arasında paralel bənzətmələr aparmışdır. Bu oxşar paralelləri Kamal Abdulla da öz “Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə-Qorqud” əsərində təhlil edərək araşdırmışdır [1]. Məsələn, Təpəgöz və Polifem, Banuçiçək və Odisseyin arvadı Penelopa, Beyrək və Antiqona, Salur Qazan və Aqamemnon, Sarı donlu Selcan xatun və gözəl Yelena, Herakl və Dəli Domrul, Odissey, Basat və Beyrək kimi personajlar arasında bənzətmələr üzə çıxarılaaraq araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M., Mifdən yazıya və yaxud gizli “ Dədə Qorqud”, Bakı: Mütərcim, 2009, 375 səh.
2. Ağayev Ə., “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər, Azərb. filologiyası məsələləri, II b., Bakı: Elm, 1984.
3. İbrahimova V., Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri, Bakı: Şəms, 2010, 186 səh.
4. Xəlilli Ş., Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (folklor materialları əsasında), Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi, 2002, 216 səh.
5. Xəlilli Ş., “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şamançılıq (Azərbaycan, türk və ingilis mənbələri əsasında) / Türk dastanları türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir” adlı beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 2004, səh. 133-138.
6. Vəliyev V.Ə., Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 1985, 414 səh.
7. Садыхова Г.Р., Фразеология, восходящая к библии и корану, Баку: “Елм ве техсил”, 2014, 392 стр.
8. Шанский Н.М., Фразеология современного русского языка, М., 1963
9. Ambrose Merton, Folk-Lore, “The Atheneum”, № 982, 1846, p. 862/III-863/I.
10. Mirabile P., The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut, Istanbul, 1990.
11. <https://d.lib.rochester.edu/camelot/textsix-ballads-about-king-arthur>

Summary

Typological Features of English and Azerbaijani Folklore

This article deals with the etymology of the term “folklore” and the fields that it comprises, e.g., in Europe and America the term refers to tales, ballads, lullabies, proverbs and sayings, beliefs, etc. Also, one of the main items of the English folklore – ballads and their types are analyzed here.

The article also deals with the characteristic features of Azerbaijani folklore. The features differentiating peoples’ oral literature and written literature are touched upon. At the same time, similarities between English and Azerbaijani folklore are featured out. Typological parallels in story lines and heroes of some folk works are analysed.

Резюме

Типологические особенности английского и азербайджанского фольклора

В настоящей статье рассматриваются этимология и сферы обозначения термина фольклор. Например, отмечается, что в Европе и в Америке этот термин включает в себя сказки и баллады, колыбельные, пословицы и поговорки, поверья и т.д. Отдельно рассматриваются баллады, их разновидности и история их образования.

Далее анализируются характерные особенности азербайджанского фольклора. Выявляются нюансы, различающие устное народное творчество от письменной литературы. В статье также рассматривается аналогия между английским и азербайджанским фольклорами. Проводятся типологические параллели между героями, а также сюжетными линиями некоторых фольклорных произведений.

Rəyçi: prof. F.F.Cahangirov